

ЗНАЧУЩІСТЬ ІНВАЙРОМЕНТАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ДЛЯ РОЗВИТКУ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Г. Шарий, д. е. н.

ORCID ID: 0000-0001-5098-2661

В. Щепак, к. т. н.

ORCID ID: 0000-0003-2185-1181

І. Єрмакова, к. т. н.

ORCID ID: 0000-0002-2658-1857

Т. Одарюк

ORCID ID: 0000-0003-0454-8615

Національний університет

«Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»

<https://doi.org/10.31734/architecture2025.26.132>

Шарий Г., Щепак В., Єрмакова І., Одарюк Т. Значущість інвайроментальної економіки для розвитку земель сільськогосподарського призначення

У роботі проаналізовано значущість економічних учень і теорій розвитку інвайроментальної економіки. Враховано наукові підходи щодо використання природно-ресурсного потенціалу економікою та внесок економічних теорій у досягнення розвитку земель сільськогосподарського призначення.

Сучасний стан геополітичного економічного опортунізму більшості країн світу негативно впливає на споживання природних ресурсів, що призводить до зниження природно-ресурсного потенціалу, зокрема природної родючості земель сільськогосподарського призначення.

Опортуністичне використання природних ресурсів економікою має негативний вплив на природно-ресурсний потенціал, особливо на землі сільськогосподарського призначення.

Запропоновано структурно-логічну модель функціонування інвайроментальних економічних систем. Її компоненти об'єднано у дві групи. До першої групи належать природні ресурси (зокрема землі сільськогосподарського призначення) та екологічна складова (екологічні нормативи й стандарти). До другої – виробництво (органічне, вуглецеве землеробство, зелену промисловість) та ефективність використання природних ресурсів. Компоненти системи перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності.

Рівновага компонентів інвайроментальної економічної системи забезпечується інструментами екологічної рівноваги. До таких інструментів належать екологічні податки, рентні платежі, санкції та економічні стимули. Результатом їхньої дії є екологізація виробництва, відновлення природних ресурсів, підвищення родючості земель та формування екологічного благополуччя на основі розвитку природно-ресурсного потенціалу.

Функціонування інвайроментальної економічної системи ґрунтується на екологічних, економічних та соціально-ментальних інститутах суспільства.

Зауважено, що держава й суспільство повинні здійснювати регуляторний вплив на суб'єктів господарювання з метою запобігання негативним проявам природної і економічної ентропії.

Визначено високу значущість економічних стимулів екологічної нейтральності, еколого-економічних нормативів, екологічних податків і санкцій, як щодо суб'єктів господарювання, так і щодо країн – екологічних агресорів.

Ключові слова: інвайроментальна економіка, землі сільськогосподарського призначення, екологічна рівновага.

Sharyi H., Shchepak V., Yermakova I., Odariuk T. Importance of environmental economics for agricultural land development

The work examines the significance of economic doctrines and theories in shaping the field of environmental economics. It considers scientific approaches to the utilization of natural resource potential by the economy, along with the contributions of economic theories to the development of agricultural land.

The current state of geopolitical economic opportunism in numerous countries adversely affects the consumption of natural resources, leading to a deterioration of natural resource potential, particularly in terms of the natural fertility of agricultural land.

Such opportunistic exploitation of natural resources by the economy has detrimental consequences for the natural resource base, especially regarding agricultural land.

A structural and logical model for the functioning of environmental economic systems is proposed, with its components grouped into two categories. The first group encompasses natural resources - particularly agricultural land - and ecology, which includes environmental standards and norms. The second group consists of production methods such as organic agriculture, carbon farming, and green industry, as well as the efficiency of natural resource utilization. The components of the system are interconnected and interdependent.

The balance among the components of the environmental economic system is maintained through instruments of ecological equilibrium, which include environmental taxes, rental payments, sanctions, and economic incentives. The impact of these tools leads to greener production practices, the restoration of natural resources, improved soil fertility, and the establishment of ecological well-being, all stemming from the development of natural resource potential.

The effective operation of the environmental economic system is grounded in the ecological, economic, and socio-mental institutions of society.

States and societies should exert regulatory influence on economic actors to mitigate the negative effects of natural and economic entropy.

The paper underscores the crucial importance of economic incentives for achieving ecological neutrality, implementing eco-economic standards, and applying environmental taxes and sanctions, both on business entities and nations identified as ecological aggressors.

Keywords: environmental economics, agricultural land, ecological balance.

Постановка проблеми. Економічні теорії, вчення та наукові школи в різні історичні епохи прагнули описати наявні суспільно-економічні відносини, системи господарювання та визначити найбільш раціональні шляхи перспективного розвитку й ефективної діяльності суб'єктів економічних відносин.

Економічні теорії здебільшого зосереджували увагу на проблемах створення й розподілу матеріальних благ, досягненні економічних переваг, визначенні джерел багатства та добробуту державної влади, а також на пошуку шляхів запобігання та подолання виробничо-економічних криз і негативних соціально-демографічних явищ.

Сучасні геополітичні виклики вимагають концентрації наукової думки у сфері еколого-економічних і еколого-виробничих відносин, які зазнають суттєвого погіршення антропогенного впливу людства на ноосферу та нехтування екологічними цінностями з боку країн-агресорів у війнах проти людства, людяності та довкілля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Учені всього світу перебувають у постійному пошуку методів і механізмів впливу на суспільство, виробничі процеси, споживчу поведінку та ментальність людства з метою раціонального подолання соціально-економічних загроз і екологічних викликів.

Постановка завдання. Наше завдання – вивчення і аналіз економічних учень, наукових шкіл і теорій розвитку інвайроментальної економіки, а також на їхній основі розроблення структурно-логічної моделі функціонування інвайроментальних економічних систем і визначення шляхів подолання економічного опортунізму у

споживанні природних ресурсів та негативного впливу на природно-ресурсний потенціал, зокрема земель сільськогосподарського призначення.

Виклад основного матеріалу. В історичному аспекті особливий внесок у розвиток економічної теорії зробили праці видатних учених-мислителів-Геосіда, Ксенофонта, Арістотеля, Евкліда, Томаса Мальтуса, Девіда Рікардо, Франсуа Кене та інших.

Учені-економісти повинні посісти особливе місце поряд з екологами та природознавцями, адже лише регуляторні норми, ефективні економічні й фінансові механізми, а також система санкцій і стимулів, можуть забезпечити формування інвайроментальної економіки майбутнього – як основи розвитку природно-ресурсного потенціалу для наступних поколінь.

Після наукових досліджень Геосіда, Ксенофонта й Арістотеля та тисячоліття «темних віків», упродовж яких релігійні догми й норми поведінки певною мірою підтримували соціальну й економічну справедливість, ідеї руху до загального блага продовжили Фома Аквінський (1225–1274 рр.) та Ібн Хальдун (1332–1406 рр.). Вони розробили концепцію «соціальної фізики», у межах якої гроші розглядали як відображення людської праці, втіленої у товарах [5; 14]. Фома Аквінський підкреслював важливість товарно-грошових відносин, однак наголошував, що гроші не можуть самі по собі породжувати гроші. Він повертався до релігійних засад єдності моралі та економічного життя, але, на відміну від релігійних пророків, обґрунтовував допустимість відсотків за позики, зазначаючи, що приватна власність більшою мірою відповідає природі людини, ніж колективна [14].

Із давніх часів еволюція економічних знань, теорій і шкіл пройшла складний шлях наукового пошуку, починаючи з ранніх економічних творів Геосіда, який ще у VIII ст. до н.е. вбачав розвиток суспільства тільки в чесній праці [1]. Зародження основ економічного вчення простежується у «Домострої» Ксенофонта (430–355 рр. до н. е.), у працях Платона (427–347 рр. до н. е.) – критика приватної власності та прихильника державного регулювання, а також у працях справжнього титана наукового пізнання, логіки й абстрактного мислення – Арістотеля (384–322 рр. до н. е.), який, попри глибину своїх економічних узагальнень, залишався захисником рабовласницького ладу.

Меркантилізм уперше обґрунтував необхідність державного регулювання господарської діяльності, запровадження пільгового кредитування та субсидіювання національних економік, а також встановлення високих митних тарифів, але на користь торгово-монопольних інститутів, виділяючи гроші, як головне багатство держав, орієнтуючись насамперед на цілі наживи та споживання. За таких умов грошові інтереси переважали морально-етичні, соціальні, екологічні та інші суспільні цінності.

У прірві економічного опортунізму та на вершинах грошових пірамід меркантилізм так і не знайшов шляхи суспільного і геополітичного та суспільного успіху.

Фізіократи на чолі з Франсуа Кене визначали чистий дохід від землі як основу основ національного багатства, а фермерів – як найбільш «продуктивний клас», і водночас купців, промисловиків і ремісників вважали «безплідним класом». У XVII ст. Франсуа Кене мав вплив на К. Маркса, який розвинув теорію комунізму, а також на А. Сахарова, який розвінчував марксистську теорію. На емпіричному рівні пізнання Ф. Кене, визначаючи унікальність природних ресурсів і особливо землі, підвів економічну теорію ближче до сучасних економічних систем, аніж більшість учених економістів не тільки XIX, а й XX століття [12].

Теоретичні наукові праці Адама Сміта (1723–1790 рр.), Томаса Мальтуса (1766–1834 рр.) і Девіда Рікардо (1772–1823 рр.), Дж. Мілла (1806–1873 рр.) завершили процес становлення класичної політичної економії, а теоретичні розробки Ж. Бодена та Девіда Г'юма [2; 6; 10; 11; 13; 16] лише підсилили класичну теоретичну базу політекономії, яка підвела економічну теорію до проблем розвитку виробництва та перерозподілу

доходів від природних ресурсів (ренти). Тріада Адама Сміта: земля, праця та капітал, будучи класичним фундаментом економічного базису, слугувала вченому як опора у дослідженнях про природу і джерела добробуту народів, посередництво дії «невидимої руки ринку у концепції вільного ринку». На думку вченого, завдяки власному приватному інтересу повинні вигравати всі [16]. Ідеї А. Сміта підсилив Д. Рікардо, але відокремивши особливу значущість землі та інших природних ресурсів у теорії ренти [13].

Опираючись на класичні економічні вчення, сучасні економічні теорії і школи продовжують пошук економічної істини, часто переплітаючись та запозичуючи ідеї, отримуючи синергетичні результати, поєднуючи економіку з природничими науками, соціальними, екологічними, релігійними та правовими інститутами і геополітикою. Марксизм Карла Маркса, розвиваючи теорію трудової і прибавочної вартості, фактично описав теорію капіталу, як тогочасну об'єктивну модель економічного опортунізму і розвиток протиріч капіталістичної системи [4].

Маржиналісти австрійської школи сформували теорію граничної корисності, описуючи економічні процеси і розвиток з позицій теорії вартості. Неокласицизм економічних шкіл, опираючись на маржиналізм, моделюючи економічну істину, сформував економічні школи: математичну, американську, кембриджську та австрійську. Представники шкіл розглядали суто економічні моделі і визначили зміст економічної науки світу, де переважають суб'єктивізм, статистичні методи аналізу, граничні величини, чисто ринкові теорії, економічно нейтральні до політики і соціальних чинників, виключно з позиції відомої моделі: «попиту-пропозицій». Вказані школи об'єднують методичний економічний індивідуалізм, раціоналізм чисто-економічної поведінки економічних агентів в умовах ринкових рівноваг.

Німецький біолог Е. Геккель у 1866 році дав визначення екології як «економіки природи». У результаті цей термін набув світового визнання [8]. Екопотенціальний ріст споживання природних ресурсів після промислової революції людство розглядало як нормальний шлях прогресу. Проте з 1930-х років економісти зауважили моделі управління невідновними ресурсами, зокрема правило Хотеллінга. У працях учених уперше порушено проблеми, пов'язані з використанням невідновних природних ресурсів.

Дослідник Т. Мальтус у 1798 р. описував катастрофу перенаселення, Д. Мілл визначив необхідність розвитку і приведення до сталого стану економіку, щоб та не перевищувала несучу здатність екосистеми планети, що переплітається з доповіддю Римського клубу «Межі зростання» (1972 р.) [6; 13], де відзначалось, що споживання природних ресурсів в 1,5 рази більше ніж регенерує планета, а в деяких країнах – у 4–5 разів. Ці тенденції вивчав А. Сміт у праці «Багатство народів», де вказував, що з часом природні ресурси збіднюють, а розподіл досягне меж ефективності, визначаючи 200-літній період росту, а потім перехід до стабільної чисельності людства [16].

Джон Кейне відзначав, що любов частини людства до наживи ставить власні цілі вище за засоби [9]. Н. Георгеску-Роген у праці «Закон ентропії і економічний процес» (1971 р.) доводив, що другий закон термодинаміки визначає межі економічного зростання, а ріст ентропії в економіці формує екологічні межі, яких вона може досягти [7]. Ернст Шумахер у праці «Прекрасне в малому: вивчення економіки з огляду на інтереси людей» (1973 р.) проаналізував екологічні наслідки економічного зростання та запропонував концепцію «буддійської економіки». [15].

У 1990 році вчені Г. Дейлі, Р. Констанца, А. Янссон, Д. Мартінес-Альєр створили «Міжнародне товариство екологічної економіки», визначивши три основні положення:

- економіка вбудована в природу, а економічні процеси є біологічними, фізичними і хімічними процесами перетворення природи;
- екологічна економіка – місце зустрічі екологів і економістів;
- екологічна економіка – вимагає наукових міждисциплінарних досліджень, де економічні процеси пов'язані з фізичною реальністю.

По суті, екологічна економіка є своєрідним синергетичним синтезом неокласичної та ресурсної економіки у поєднанні з економікою природокористування і традиційною екологією. Незалежно від рівня ефективності виробництва, природні ресурси неминуче виснажуються, а економічна ентропія у Всесвіті продовжує зростати.

Незважаючи на те, що на теренах України започатковане вчення В. Вернадського про ноосферу, плату за природокористування почали вводити тільки з 1988 року. Екологічна ціна економічних благ дуже висока, але ціна природних ресурсів ще вища. Екологічна революція суспільної свідомості, започаткована В. Вернадським, привела людство до інвайроменталогії, що породила інвайроменталізм, як соціальний екологічний рух.

Держави не можуть його ігнорувати і, формуючи парадигму соціально-відповідального управління, враховуючи обмеженість природних ресурсів, формують елементи інвайроментальної безпеки та інвайроментальні економічні системи країн.

На цих засадах розроблено структурно-логічну модель функціонування інвайроментальної економічної системи (рис.).

Запропонована модель об'єднує компоненти системи у дві групи. До першої групи належать природні ресурси, зокрема землі сільськогосподарського призначення та екологія (екологічні нормативи та стандарти). До другої – виробництво (органічне, вуглецеве землеробство, «зелену промисловість») та ефективність використання природних ресурсів. Усі компоненти системи перебувають у тісній взаємодії та взаємозалежності.

Рівновага компонентів інвайроментальної економічної системи забезпечується інструментами екологічної рівноваги. До інструментів віднесено екологічні податки, рентні платежі, санкції та економічні стимули. Результатом дії інструмента екологічної рівноваги є екологізація виробництва, відновлення природних ресурсів, підвищення родючості земель та формування екологічного благополуччя на основі розвитку природно-ресурсного потенціалу. Забезпечення функціонування інвайроментальної економічної системи опирається на екологічні, економічні та соціально-ментальні інститути суспільства.

Місія інвайроментальної економіки реалізована та впроваджена в низці європейських країн і передбачає:

- справедливую оцінку потенціалу суспільних благ навколишнього природного середовища і обмежених природних ресурсів;
- оцінку і зіставлення витрат та результатів у сфері споживання і заміненості природних ресурсів, як обґрунтування раціонального суспільного вибору;
- моніторинг, вивчення та попередження ринкових провалів використання ноосфери;
- моніторинг, економічну оцінку та обчислення еколого-економічних екстерналій, таких як зовнішні негативні екологічні ефекти, а також індексацію факторів, процесів і результатів;
- методи і системи оцінки екологічних збитків від екологічної агресії, забруднення, споживання ресурсів, війни;
- розробку світових стандартів, нормативів, стимулів і санкцій;
- формування моделей і механізмів регулювання раціонального соціально-економічного середовища.

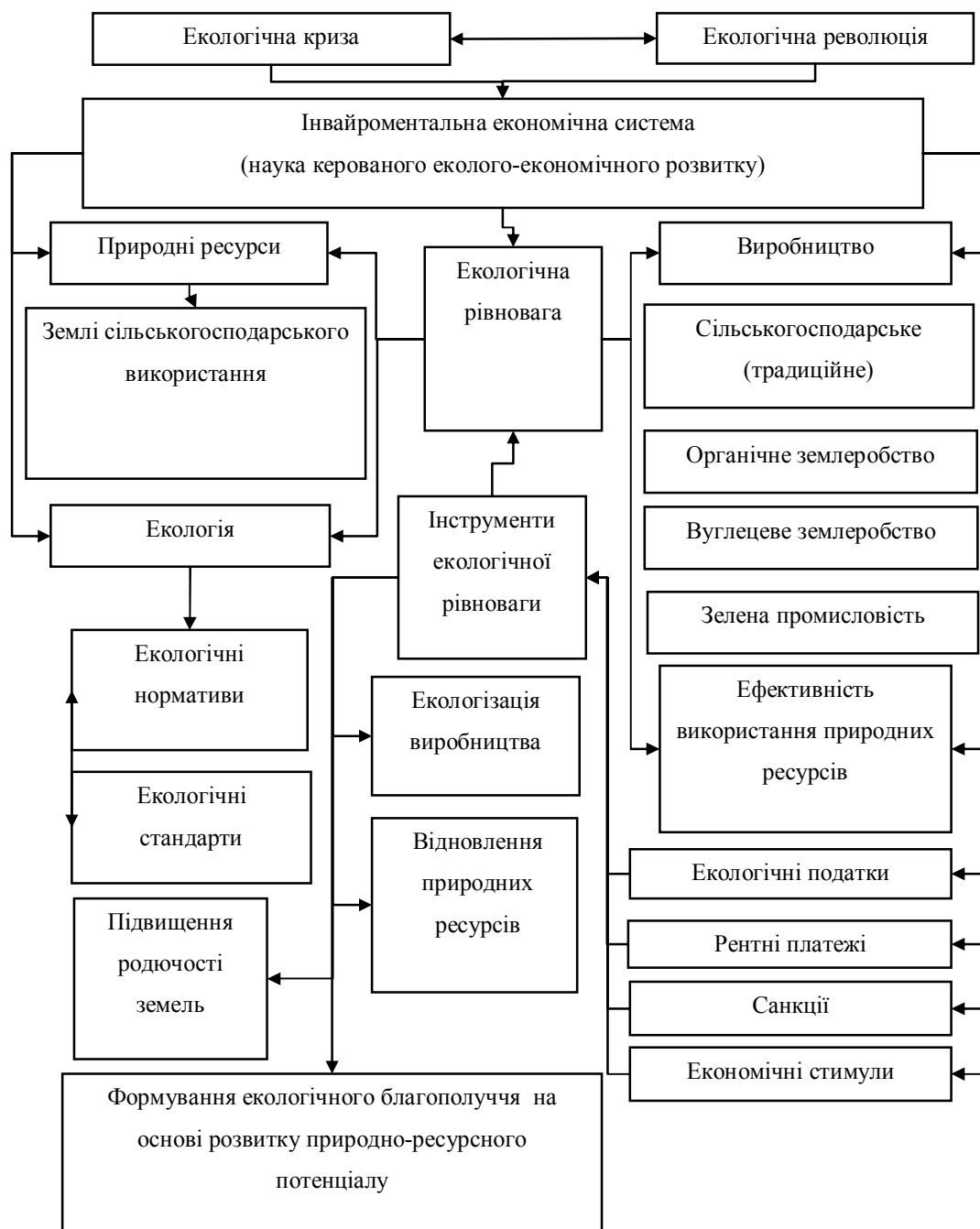

Рис. Структурно-логічна модель функціонування інвайроментальної економічної системи

Інвайроменталізм відображає не тільки необхідність урахування обмеженості природних ресурсів, а й вимагає врахування маркетингом негативного впливу на природу, коли збільшується споживання та ігноруються негативні наслідки для довкілля.

Учені постійно досліджують питання в межах еколого-економічної сфери. Нобелівська лауреатка з економіки Елінор Остром (2009 р.) розробила оптимальний інституційний механізм управління природними ресурсами. Разом із

Олівером Вільямсоном (2009 р.), представником нового інституціоналізму, вони запропонували модель управління, у якій екологічні ресурси використовуються без приватизації, без одержавлення, у безпосередньому взаємозв'язку «людина–природа» [3; 17].

Еколого-економічна об'єктивна реальність опирається на постулати економічної нейтральності, інвайроменталізму, раціонального і ефективного природоресурсного користування, еколого-безпечну інноваційну економіку з мінімальним

навантаженням і мінімальною ентропією екосистем, забезпечує не лише споживання ресурсів, а й приріст природно-ресурсного потенціалу.

Земля – виробничий ресурс і компонент навколишнього середовища, яке є полем життєдіяльності людини і складовою природно-ресурсного потенціалу. Тому використання землі повинно мати екологобезпечний характер.

Державне регулювання господарської діяльності відображене у політиці економічного стимулювання, що передбачає виділення коштів власникам землі й землекористувачам з метою компенсації тих затрат, які вони спрямовують на підвищення родючості ґрунтів і запобігання негативних явищ у землекористуванні, виробництво екологічно чистої суспільно необхідної продукції, створення сприятливої грошово-фінансової та податкової політики, дотацій, субвенцій тощо.

Пріоритет треба надавати екології над економікою. Під час визначення шляхів вирішення народногосподарських, соціально-економічних та інших завдань необхідно віддавати перевагу такому використанню землі, яке завдає мінімальної шкоди навколишньому середовищу, та, відповідно, суспільству.

За результатами дослідження визначено, що в реальній інвайроментальній економічній системі спожитий ресурс підлягає відновленню і приросту за умови, якщо:

- кошти від вирубки лісів (лісова рента) в Україні (1 млрд 100 млн грн, як плата за спеціальне використання лісових ресурсів (1 куб сосни – 304 грн), цілком спрямовуються на лісовідновлення і лісопосадки, та лісоутримання (у Великобританії рента вдвічі вища, ніж плата в Україні);

- земельна рента в Україні до 2022 року становила близько 27 млрд грн, або приблизно 500 грн за 1 га земель усіх категорій. Для сільськогосподарських земель рента коливалася від 0,3 до 5 % від нормативної грошової оцінки ріллі, що становить близько 100–1500 грн за 1 га на рік. У Європі рента зазвичай становить від 1,6 до 3,4 % від вартості землі. Наприклад, у Данії, де вартість 1 га становить близько 20 тис. євро, податок на землю сягає 300–650 євро за 1 га на рік, тобто приблизно у 100 разів перевищує український рівень. Роботи з докорінного поліпшення земель (меліорації) в Україні фактично припинені, а кошти від ренти не інвестуються у відновлення та поліпшення земель.

Окрім рентних платежів, екологічні податки у державних фінансах країн Європи становлять близько 400 млн євро за умови їх цільового використання (забруднення, транспорт і енергію).

Цілі екологічного курсу та досягнення екологічної нейтральності України залишаться нездійсненими попри всі декларативні заяви та зусилля посадовців, якщо не будуть здійснені кроки з формування екологічно орієнтованої економіки. Необхідно забезпечити раціональне використання природних ресурсів, а також сплату та цільове спрямування рентних платежів на відновлення і розвиток природно-ресурсного потенціалу України.

Особливо далекі до цілей інвайроментальної економіки наявні в Україні державні нормативи платежів ренти за спеціальне лісокористування, використання прісних вод та землі. Низькі ренти за вирубані ліси, використану воду і природну родючість земель дорого обійдуться не лише нинішньому поколінню, а й прийдешнім.

Без послідовної еколого-економічної політики, орієнтованої на цільове використання рентних платежів та екологічних податків, Україна не зможе відновити природно-ресурсний потенціал та родючість земель. Більш того, і не втримає ситуацію, коли ентропія поступово поглинати території, населені пункти, річки, тваринний та рослинний світ, а також населення, приріст якого в Україні є одним із найнижчих у світі.

Висновки. Вивчення та аналіз економічних учень, наукових шкіл і теорій розвитку інвайроментальної економіки показали, що вчені в постійному пошуку економічних теорій та різних варіантів вирішення еколого-економічних проблем. Найбільш поширеною концепцією є формування інституціональної інвайроментальної економіки, яка раціонально вбирає ідею еколого-економічних компромісів, передбачаючи економічне зростання та збереження природно-ресурсного потенціалу.

Автори розробили структурно-логічну модель функціонування інвайроментальної економічної системи, основними компонентами якої є природні ресурси, екологія, виробництво та ефективність використання природних ресурсів. Компоненти системи перебувають у взаємодії та взаємозалежності. До системи також належать інструменти забезпечення екологічної рівноваги, такі як екологічні податки, рентні платежі, санкції та економічні стимули. Результат застосування цих інструментів – екологізація виробництва, відновлення природних ресурсів, підвищення родючості земель та формування екологічного благополуччя на основі розвитку природно-ресурсного потенціалу.

Визначено шляхи подолання економічного опортунізму щодо споживання природних ресурсів

та негативного впливу на природно-ресурсний потенціал:

- необхідно сформувати світову та державну економічну систему стимулів, санкцій та еколого-економічних нормативів для збереження природно-ресурсного потенціалу. До країн-агресорів, як військових так і екологічних, які знищують природно-ресурсний потенціал планети, басейни рік, морів і океанів, необхідно накладати світові економічні санкції, які компенсують заподіяну шкоду довкіллю і дадуть змогу відновити природно-ресурсний баланс екосистем;

- державне регулювання господарської діяльності має бути спрямоване на економічне стимулювання господарюючих систем або окремих суб'єктів до пошуку балансу між економічною доцільністю використання природно-ресурсного потенціалу та його відновленням, без чого економічна ситуація лише погіршуватиметься.

- необхідно встановити в Україні нормативи рентних платежів на рівні країн Європи, що створить еколого-економічний фундамент для збереження та розвитку природно-ресурсного потенціалу. Наразі занижені та несправедливі рентні платежі за використані природні ресурси та екологічні податки підривають економічну, фінансову та геополітичну стійкість України і погіршують стан природно-ресурсного потенціалу країни.

На основі вивчення та аналізу економічних вчень, наукових шкіл і теорій розвитку економіки розроблено структурно-логічну модель функціонування інвайроментальної економічної системи, а також запропоновано шляхи подолання економічного опортунізму у споживанні природних ресурсів та його негативного впливу на природно-ресурсний потенціал. Це основа збереження та розвитку природно-ресурсного потенціалу, формування екологічного благополуччя, соціальної справедливості та добробуту населення.

Бібліографічний список

1. Гесіод. Походження богів. Роботи і дні. Щит Геракла / переклад А. Соломори. Київ: Апріорі, 2020. 136 с.
2. Г'юм Д. Трактат про людську природу / пер. П. Насади. Київ: Всесвіт, 2003. 552 с.
3. Остром Е. Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії / пер. Т. Монтян. Київ: Наукова література. Наш час, 2012. 400 с.
4. Маркс К., Енгельс Ф. Капітал : Т. I. Твори: 2-ге вид. Київ: Держполітвидав УРСР, 1969. 601 с.
5. Alatas S. F. Ibn Khaldun : Makers of Islamic Civilization / Oxford : Oxford Centre for Islamic Studies, 2012. 160 p. URL: https://ia902906.us.archive.org/32/items/ibn-khaldun/ibn-khaldun_text.pdf (дата звернення: 19.02.2025).
6. Bodin J. Vniuersae Natvrae Theatrvm, in qvo rervm omnivm effectrices causae fines contemplantur, 1596 URL: https://projects.iq.harvard.edu/files/bodinproject/files/bodin_iuris_distributio_1578_compressed_with_adobe_9.pdf?m=1445265283 (дата звернення: 19.02.2025).
7. Georgescu-Roegen N. The Entropy Law and the Economic Process. Hardcover, 1971. 472 p.
8. Haeckel E. Generelle Morphologie der Organismen / Berlin : Druck und Verlag von Georg Reimer, 1866. URL: <https://www.biodiversitylibrary.org/item/22319#page/13/mode/1up> (дата звернення: 19.02.2025).
9. Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest, and Money. 1935. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/125515/1366_KeynesTheoryofEmployment.pdf (дата звернення: 19.02.2025).
10. Malthus T. An Essay on the Principle of Population / London : Printed for J. Johnson, in St. Paul's Church-Yard, 1798. URL: <https://math.uchicago.edu/~shmuel/Modeling/Malthus,%20An%20essay%20on%20the%20principle%20of%20population.pdf> (дата звернення: 19.02.2025).
11. Mill J. S. Principles of Political Economy / abridged by J. L. Laughlin. New York : D. Appleton and Company, 1885.
12. Quesnay F. The Economical Table. University Press of the Pacific, Media Books, 2004. 256 p.
13. Ricardo D. The Works and Correspondence of David Ricardo. On the Principles of Political Economy and Taxation. Vol. 1 / Edited by P. Sraffa with collaboration of M. H. Dobb. 2004. 509 p.
14. Schaff P. Thomas Aquinas. The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge. Vol. 12. Grand Rapids, Michigan: Baker Book House, 1953. C. 422–423.
15. Schumacher E. F. Small Is Beautiful: A Study of Economics as if People Mattered. Vintage Classics, Random House, 1973. 259 p.
16. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. URL: <https://www.rrojasdatabank.info/Wealth-Nations.pdf> (дата звернення: 19.02.2025).
17. Williamson O. E. Markets and Hierarchies : Analysis and Antitrust Implications. New York: The Free Press, 1975. 288 p.

Стаття надійшла 20.02.2025